

Sluiswachters en vingerhoedmakers

Langs de zuidzijde van de Utrechtseweg in De Bilt loopt een oude vaarweg: de Biltse grift. Hij werd in gebruik genomen in 1642 en verbond de boerendorpen Zeist en De Bilt met de stad Utrecht. Om het hoogteverschil tussen de beide uiteinden te overbruggen en om voldoende water in de vaart vast te houden, kwamen er twee schutsluizen. Een daarvan, de Koppelsluis, lag in het huidige Zeist-West, de andere in De Bilt bij het latere Sluishoef, tegenover de huidige Kerklaan. De Biltse sluis wordt onder andere reeds aangeduid op een kaart van de omgeving uit 1677 (figuur 1).

Fig. 1. De Biltse sluis op een landkaart uit 1677. Bron: Archief Eemland 1001-512.

Vingerhoedsmolen

De geschiedenis van de Biltse sluis en zijn sluiswachters of pachters van de sluisgelden is tot 1800 sterk verweven met die van de Biltse vingerhoedsmolen (figuur 2). De Utrechtse, op de Bemuurde Weerd gevestigde vingerhoedmaker Jan Claesz. Schot kocht in 1645, drie jaar na de openstelling van de grift, een direct bij de sluis gelegen huis en een slijp- of boormolen. Verkoper Nicolaes Nelleman had die enkele jaren eerder laten bouwen. Schot liet vanuit de grift boven de sluis een aftakking graven naar het huis; het water liep dwars door het gebouw

heen. Hierin hing hij het waterrad, dat de slijpschijven aandreef die een rol speelden bij de productie van vingerhoeden. Van de provincie Utrecht had hij toestemming gekregen om het water van de grift voor 'industriële' toepassingen te gebruiken. Wel moest hij daarvoor tot 1681 twintig gulden per jaar betalen aan de abdij van Oostbroek. Tussen de grift en het rad werd een schut (zie figuur 2, geheel

Fig. 2. De Biltse grift en de Biltse sluis. Links de vingerhoedsmolen met een schut in het kanaal dat water uit de grift aanvoert om het waterrad van de molen te laten draaien. Rechts de Steenstraat (thans Utrechtseweg) met tussen het bestrate gedeelte en de grift een zogeheten zomerweg. In de verte zien we de Utrechtse Domtoren. Vervaardiger: D. Verrijk. Datering 1755-1765. Bron: Het Utrechts Archief cat.nr. 30046.

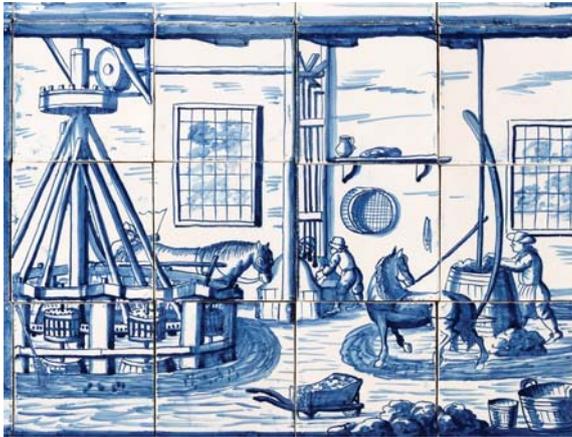
links) geplaatst om bij lage waterstanden het water tegen te kunnen houden. Aan de andere zijde van het huis vloeide het water weer af naar het lager gelegen gedeelte van de grift beneden de sluis. Later werd ook een rosmolen bijgebouwd, waarbij het rad dat de slijpschijven aandreef, in beweging werd gebracht door een paard (figuur 3). Deze rosmolen kon bijvoorbeeld worden ingezet bij gebrek aan water in de grift of bij onderhoud, reparatie of vernieuwing van de sluis. De productie van vingerhoeden diende namelijk ook onder die omstandigheden doorgang te vinden. Een paard moest na twee uur werken worden afgelost, zodat er op een werkdag verscheidene paarden nodig waren. De eigenaar van de vingerhoedsmolen

moest in tijden van droogte voorzichtig omspringen met het beschikbare water. De grondeigenaren van percelen langs de grift mochten namelijk volgens een provinciale verordening uit 1668 (figuur 4) het plaatsen van watermolens bij de sluisen te allen tijde verhinderen en zo nodig reeds in gebruik genomen molens doen verwijderen als ze daartoe aanleiding zagen. Het was dus zaak

betrokkenen niet tegen je in het harnas te jagen door de andere functies van de vaart, te weten afwatering en vervoer te water, te bemoeilijken of onmogelijk te maken. Verder had ook nog eens het waterschap het recht om bij een lage waterstand het schut te sluiten en in gesloten stand op slot te doen en te houden.

Zelfbediening

Schippers die gebruik wensten te maken van de Biltse sluis, bedienden hem zelf. De voorschriften voor het openen en sluiten van de sluisdeuren werden door de provincie uitgevaardigd in 1656. Er moest vooral voorzichtig met de sluisdeuren worden omgesprongen. Ook kwamen er toen regels om te bepalen wie bij gelijktijdige nadering als eerste de sluis mocht

Fig. 3. Rosmolens in een aardewerk- en tegelfabriek in Bolsward. De rosmolens werden in dit geval gebruikt voor het mengen van klei (rechts) en het tot poeder vermalen van brokken glazuur. Detail van een 18e-eeuws, uit 154 tegels bestaand tableau, geschilderd door de Harlinger Dirk Jacobs Danser. Bron: Studio Rijksmuseum BK-NM-5853.

passeren en wanneer er bij het schutten gewacht moest worden op een volgende boot.

Eigenaar Schot van de eerder genoemde vingerhoedmakerij werd aangesteld als opziener en mocht bij overtredingen de boetes innen. Hij woonde destijds vlak bij de sluis. Zijn aanwezigheid of medewerking bij het passeren van de sluis was vereist. Schippers van schuiten, schouwen en pramen, die zand uit De Bilt kwamen halen om het naar Utrecht te brengen en die er 'buiten kantooruren' door wilden, waren daar niet blij mee. Ze deinsden er niet voor terug hem 's nachts wakker te roepen. De overlast voor Schot en zijn eveneens vlakbij wonende knechten werd zo groot dat de provincie zich in 1668 genoodzaakt zag tijden vast te stellen waarop schippers de sluis mochten gebruiken. Van april tot en met augustus kon men

er vanaf 4 uur 's ochtends terecht, in januari, februari en maart vanaf 5 uur en in de overige maanden vanaf 6 uur. Wie zich te vroeg meldde, kreeg een boete van drie gulden; het geld ging naar de armen in De Bilt.

De overige boetes die Schot inde, liepen, afhankelijk van de ernst van de overtreding, uiteen van een tot drie gulden. De helft was voor hem zelf, de andere helft ging naar het waterschap.

Onderhoud

De eerder genoemde provinciale verordening uit 1668 schreef onder andere het niveauverschil voor dat in stand moest worden gehouden tussen de gedeelten van de grift boven en beneden de sluis. In de winter was dat maximaal 80 centimeter; bij een groter verschil konden de landerijen ten oosten van de sluis hun water niet kwijt. In de zomer moest het verschil in waterpeil ten minste 80 centimeter bedragen. Anders konden de landerijen namelijk uitdrogen of zou de scheepvaart hinder ondervinden van een te lage waterstand in het gedeelte van de grift tussen de beide sluisen. Verder werd bepaald dat de sluisen in de Biltse en Zeister grift onderhouden moesten worden door 'den geen in wiens Gerechten die respectieve gelegen zijn'. Dat deed in de Bilt een belletje rinkelen. De provincie had in 1656 weliswaar een reglement het licht doen zien waarin werd voorgeschreven aan welke regels de gebruikers van de Biltse sluis zich zouden moeten houden, maar de financiering van het onderhoud was daarin nog niet

geregeld. De Biltenaren voelden er weinig voor om hun portemonnee te trekken en beschikten ook niet over een potje waaruit de kosten gedekt konden worden. Daarom stelden ze voor tol te heffen voor elk beladen schip dat van de sluis gebruik maakte en het sluisgeld voor het onderhoud te gebruiken. Al op 7 oktober 1668 kwam het besluit daarover van de provincie af. Bij wijze van proef mocht betaling worden verlangd. De tarieven bedroegen een tot twee stuivers per doorvaart van een beladen schip. De sluisdeuren gingen pas open als het sluisgeld en eventuele boetes waren voldaan. Kennelijk was het experiment geslaagd; in 1670 werd de heffing van tolgeld definitief ingevoerd. Ertegen protesteren had geen zin; het leverde een boete op van negen gulden. Een derde daarvan ging naar Schot of een sluiswachter die hem zou opvolgen, en de rest was voor de armen in De Bilt.

Sluiswachters en pachters

Jan Schot kon de eindjes maar net aan elkaar knopen. Het tij zat ook tegen, onder andere door de komst van de Franse troepen, die in het rampjaar 1672 en 1673 Utrecht bezet hielden en veel slachtoffers maakten. Ook richtten ze verwoestingen aan. Zo was het huis aan de Biltstraat in Utrecht, waar Jans zoon Claes in 1667 ook een vingerhoedmakerij was begonnen, door de Fransen totaal vernield. Na het vertrek van de Fransen stond er geen boom meer overeind langs de Steenstraat (Biltstraat en Biltsestraatweg te Utrecht en Utrechtseweg te De Bilt). Die bomen

bepaalden voor een belangrijk deel de charme van de weg. In de buurt van de vingerhoedsmolen veranderde er overigens weinig. Aan de overkant van de weg stond namelijk de Biltse korenmolen. De wind die die molen moest aandrijven, mocht niet weggevangen worden door bomen. Toen de provincie in 1679 verordonneerde dat de onderhoudsplichtigen van de Steenstraat opnieuw bomen moesten aanplanten, werd dan ook een uitzondering gemaakt voor het gebied bij de Biltse korenmolen en dus eveneens bij de daartegenover gelegen Biltse sluis en vingerhoedsmolen.

Fig. 4. Voorblad van de verordening en schouwbrief inzake de Biltse en Zeister grift uit 1668.

De naweeën van de Franse invasie deden zich in de regio nog lang gelden. De inkomsten uit zowel de handel in vingerhoeden als uit sluisgelden stonden onder druk. Wat Schot toch nog over hield aan tolgelden zal zeer welkom zijn geweest. Na Schots overlijden in 1688 werd de zaak overgenomen door zijn zoon Hendrik en diens zwager Barent van Bekum. De economie trok weer aan, zodat ze veel geld verdienden met het maken van vingerhoeden. Hun neveninkomsten als sluiswachters en pachters van de tol, uit de verkoop van fruit en uit de vetweiderij, waren slechts bijzaak. Hoeveel pacht ze aanvankelijk betaalden is niet bekend, maar na hernieuwing van het pachtcontract in 1698 waren ze aan het waterschap 140 gulden per jaar verschuldigd. In dit bedrag was het gebruik van water voor het waterrad inbegrepen.

In 1708 trok Hendrik Schot zich terug uit de zaak; een jaar later volgde Van Bekum. De nieuwe eigenaar werd Schots neef Johan Schot. Vrij snel na zijn aantreden in 1712 liep het pachtcontract van de sluisgelden en de sluiswachterswoning af. De verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de sluis en de verpachting van de sluisgelden lag vanaf 1699 bij het gerecht van Oostbroek en De Bilt. Schout Anthony Nicolaas Keppel en zijn schepenen regelden een en ander met fikse tegenzin. Liever hadden ze gezien dat het waterschap dat bleef doen, zoals al sinds 1656 het geval was geweest. Het gerecht verkocht het recht tot tolheffing in 1712 bij opbod. De winnaar van de aanbesteding was iemand van buiten,

mogelijk Johannes Wiggerts, wiens naam we als sluiswachter tegenkomen in een document uit 1726, en anders een van zijn voorgangers. Vingerhoedmaker Schot stond buitenspel.

Schout Keppel kocht in 1715 het gerecht Oostbroek en De Bilt c.s. van de provincie. Daarmee werd hij ambachtsheer van het gerecht, met alle rechten en plichten van dien. Zes jaar later beklagde hij zich er bij de provincie over dat er mensen waren die passagegeld vroegen aan de Biltse sluis, zonder dat aan hem af te dragen. Keppel dacht dat hij door de aankoop van het gerecht ook recht had op de binnenkomende sluisgelden. De provincie liet hem echter weten dat de Biltse sluis geen onderdeel uitmaakte van het door hem gekochte gerecht.

Een vierde paard?

Johan Schot moest, nadat de sluisgelden vanaf 1712 niet langer werden gepacht door hemzelf of door iemand anders van de vingerhoedmakerij, aan het gerecht Oostbroek en De Bilt c.s. nog wel vijftig gulden per jaar betalen voor het gebruik van het water van de grift; de toestemming voor het gebruik van het water was tot dan toe steeds bij de pachtsom van de sluis inbegrepen. Daar voelde hij echter weinig voor. Liever brak hij zijn watermolen, die naar eigen zeggen oud en versleten was, af en kocht er een vierde paard bij, dan dat hij zou betalen voor het gebruik van het water. Het gerecht vond dat prima, maar dan moest hij wel het waterrad verwijderen en de buiten de sluis om lopende watergang afsluiten.

Schot beloofde dat te zullen doen, maar kwam daar een jaar later op terug. Hij ging in onderhandeling met het gerecht en kwam overeen voor het gebruik van water voor een periode van 12 jaar 36 gulden per jaar te betalen onder voorwaarde dat het waterpeil op niveau bleef. In 1727, toen het waterschap de beslommeringen rond de sluis weer onder zijn hoede ging nemen, werd hij toch weer pachter van het sluisgeld. Voortaan werd de tol opnieuw gepacht door eigenaren, bedrijfsleiders of knechten van de vingerhoedmakerij.

Johan Schot leidde de vingerhoedmakerij tot zijn dood in 1729. Vier jaar later pachtte zijn weduwe Geertruyd van 's Heerencarspel de sluisgelden voor zes jaar. Eveneens in 1733 verkocht ze de zaak aan haar ongehuwde nichten Josina, Johanna en Maria van Deventer. Ook Johan Schots meesterknecht Hermanus Kock ging mee over. Hij verdiende bij Schot zes gulden in de week en woonde gratis, maar had enkele dagen voor Schots dood bedongen dat hij bij verkoop van de vingerhoedmakerij 25 jaar in dienst mocht blijven voor tien gulden per week en dat hij dan nog steeds geen huishuur hoefde te betalen. Later zou Kock nog enige tijd de sluis zelf pachten.

Regels 1740

In 1740 zetten provincie en waterschap de regels voor de pachters en de schippers nog eens op een rij. Volgens een aanplakbiljet uit die tijd (figuur 5) was er weinig veranderd. De openingstijden hadden weliswaar een kleine aanpassing

ondergaan, maar de regels en tarieven voor doorvaart waren in 1740 nog dezelfde als die in 1668. De boetes bedroegen twaalf of dertig stuivers; de opbrengst werd voortaan gelijkelijk verdeeld tussen de sluiswachter en het waterschap. Bij problemen kon de sluiswachter de hulp inroepen van de schout van De Bilt. Overigens zou sluiswachter Casius in 1786 in voorkomende gevallen niet kunnen terugvallen op assistentie door de schout, doordat hij die functie toen zelf zou gaan bekleden.

Overstroming

De dames Van Deventer kregen in 1747 een flinke tegenslag te verwerken. Door een dijkdoorbraak van de Lek bij Wijk bij Duurstede overstromden grote delen van de provincie Utrecht. Het water liep over de Steenstraat en stond in de eerste helft van maart in de vingerhoedsmolen 80 centimeter hoog. De Biltse sluis werd gesloten gehouden om het water tegen te houden, maar dat zocht zich een uitweg eromheen. Twee buitenmuren van het woonhuis werden grotendeels weggespoeld. Slechts door de sluisdeuren als nog open te zetten, kon worden voorkomen dat het huis instortte. De Steenstraat was lange tijd onbegaanbaar, zodat de bereikbaarheid van de vingerhoedmakerij te wensen overliet.

Onderhoud en stremming

In 1756 kocht Cornelis Casius de vingerhoedmakerij van de gezusters Van Deventer; de verhuizing van zijn bedrijf van Utrecht naar De Bilt betekende het eind

van de vingerhoedindustrie in de stad. Twee jaar later werd hij pachter van de sluis. Hij betaalde een jaarlijkse pachtsom van 409 gulden en tien stuivers. In dat bedrag was inbegrepen het gebruik van het water van de grift om het rad te laten draaien en verder de huur van een sluiswachterswoning. De sluis verkeerde destijds echter in zo slechte staat dat in de jaren zestig het aan de bovenzijde van de sluis vereiste waterpeil niet langer gegarandeerd kon worden en het waterrad niet op volle toeren kon draaien. In 1767 werd het herstel van de sluis aangepakt, waardoor hij was gestremd en Casius vijf weken lang geen gebruik kon maken van waterkracht. Doordat tegelijkertijd geen schepen de sluis konden passeren, derfde hij ook de inkomsten aan sluisgelden. Hij vroeg dan ook vijftig gulden korting op de pachtsom voor dat jaar. Daarvan werd hem uiteindelijk 42 gulden toegekend.

Krijgshandelingen

In 1782 trok Casius zich terug uit de vingerhoedmakerij, maar hij bleef eigenaar. Zijn schoonzoon Lodewijk van Putten, die hem al enige tijd had vervangen, kreeg de dagelijkse leiding van het bedrijf en werd pachter van de sluisgelden. De bloeiende

riode van de vingerhoedmakerijen was echter reeds lang voorbij en de zaken waren minder winstgevend. Ook niet bevorderlijk was dat er steeds meer pacht moest worden betaald. In 1800 was dat 498 gulden. Het onderhoud van de sluis was dan ook duur; in 1786 was hij nog geheel vernieuwd. Tot overmaat van ramp verslechterde het politieke klimaat. De tegenstellingen tussen de patriotten uit de stad Utrecht en

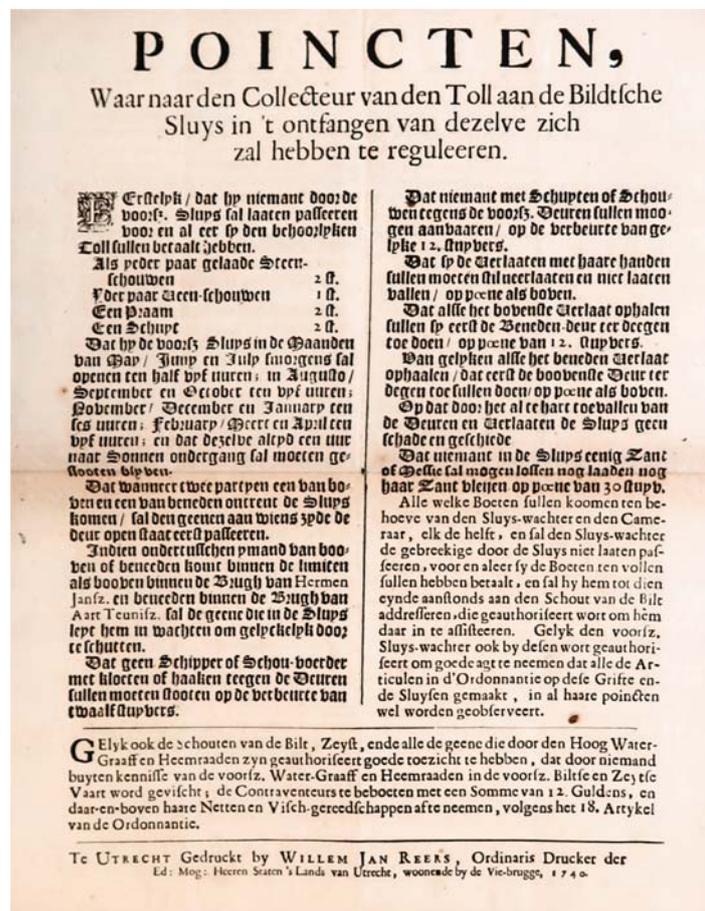

Fig. 5. Regels voor de tolgaarder van de Biltse sluis, 1740. Bron: Het Utrechts Archief, toeg. 29-31, inv.nr 12.

prinsgezinden uit het oosten van het land ontaardden in gevechten. Daarbij bevond De Bilt zich vaak in de vuurlinie. Er konden onder die omstandigheden weinig goederen worden vervoerd over de Biltse grift, waardoor de opbrengst aan sluisgelden en boetes kelderde. Verder brachten beschietingen door de patriotten eind augustus 1787 grote schade toe aan de vingerhoedmakerij en bijbehorende gebouwen. Diverse huizen 'aan de Bilt' raakten gehavend en de korenmolen aan de overzijde van de Steenstraat werd omvergeschoten. Alleen bij Sandwijck bedroeg de schade meer dan bij de vingerhoedmolen. De teruglopende inkomsten van de tol konden niet opgevangen worden door een vergroting van de winstgevendheid van het bedrijf. Gelukkig kreeg Van Putten een korting van 300 gulden op de pachtsom van de sluis over dat jaar wegens gederfde inkomsten.

Van 1788 tot 1800 pachtte Cornelis van Beek, een van de medewerkers van de vingerhoedmakerij, het sluisgeld.

Het einde van de vingerhoedmakerij

Aan het eind van de 18^e eeuw was Van Puttens vingerhoedmakerij de laatste die in ons land nog operationeel was. In 1800 of kort daarna zag Van Putten er echter geen brood meer in. Hij sloot het ooit zo winstgevend bedrijf dat meer dan 150 jaar productie had gedraaid. Eigenaar en medewerkers waren niet langer de voor de hand liggende pachters van het sluisgeld. Toch hield het waterschap de mogelijkheid van een doorstart geruime tijd open. Bij Johannes Leeners, die pach-

ter werd in 1800, en Dirk Karels, die de pacht in 1806 overnam, was het recht tot gebruik van het water voor de vingerhoedsmolen in de pachtsom inbegrepen. Karels mocht dit recht aan een eventuele nieuwe eigenaar van de vingerhoedsmolen overdragen, maar daarvoor maximaal veertig gulden in rekening brengen. Eenzelfde bepaling vinden we nog terug in de pachtvoorwaarden van Gerard Lebbing uit 1813 en van Willem Pastoor uit 1819. Vanaf 1825 bevatten de pachtvoorwaarden geen verwijzingen meer naar de vingerhoedsmolen of het gebruik van water voor industriële toepassingen.

Geraadpleegde literatuur:

1. H. Boon en C. A. Langedijk, *Vingerhoedmakers en hun bedrijven in de tijd van de Republiek*. Amsterdam 2008. Diss. UvA.
2. J. v.d. Water, *Groot Placaatboek* [Utrecht]. Dl. 2 (Utrecht 1729), p. 243-246 (a) en p. 378-379 (b).
3. *Leydse courant*, 3 september 1787, p. 1.

Geraadpleegde archieven

1. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard.
2. Het Utrechts Archief.

Auteur:

Kees Floor (1947) werkte als meteoroloog bij het KNMI in De Bilt. Hij schreef talrijke artikelen voor de Volkskrant, diverse weerbladen en periodieken van historische verenigingen.